

Jacob Katz / A VÉGZETES SZAKADÁS

Ortodox és neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei

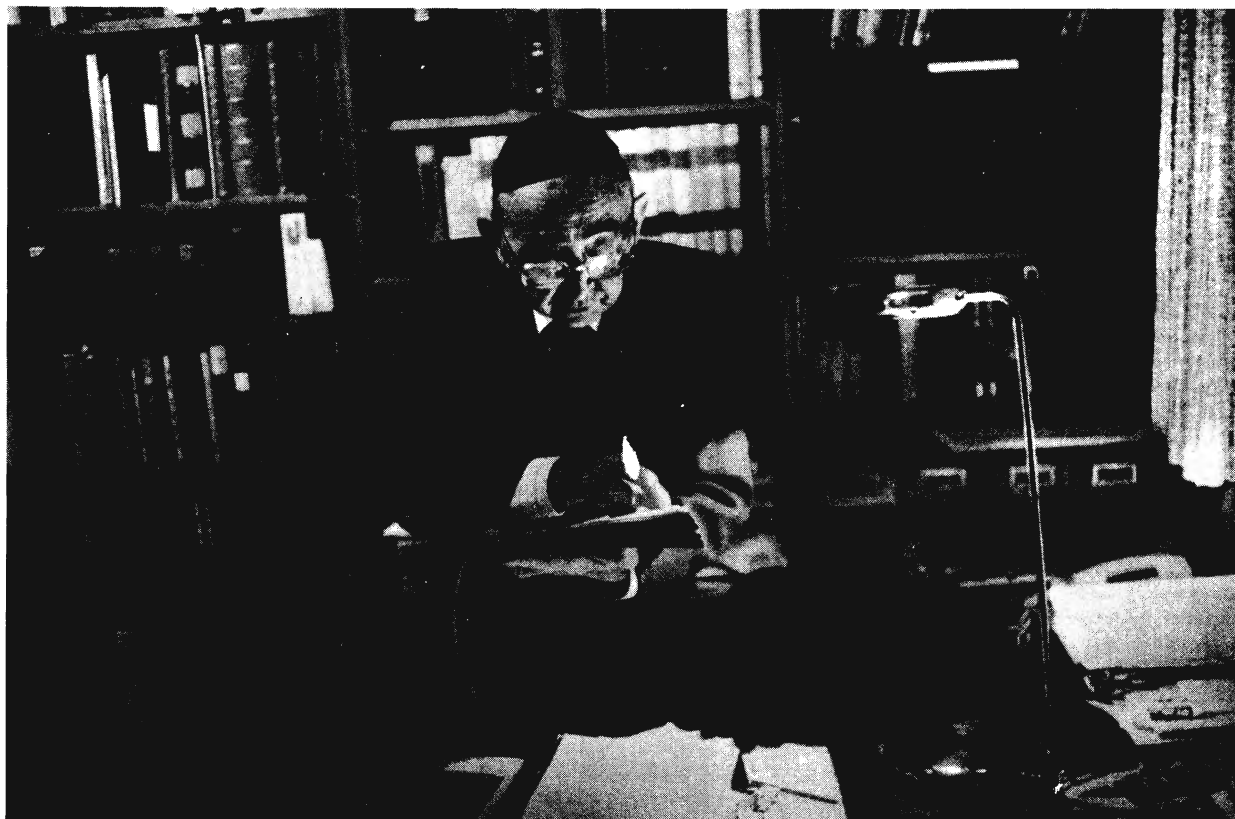
A magyar ortodox és neológ hitközség államilag elismert szétválása példa nélkül áll a világ zsidóságának történetében. A felvilágosodás kora után a zsidó társadalom szinte mindenütt elvesztette egykori egységét. Jó része ugyanis elhanyagolta vagy éppen elhagyta vallási tradícióit, másik része viszont mereven ragaszkodott hozzájuk. E fordulat különböző szervezeti következményeket vont maga után. Ahol az állam feladta az egyház ellenőrzését, mint Észak-Amerikában, ott a zsidó lakosság különböző csoportjai szabadon szervezkedtek a nekik megfelelő stílusú és rítusú zsinagógák körül. Túlnyomórészt az *ortodox*, a *konzervatív* és a *reform* irányzat jegyében. Ezek versenyeztek és

Jacob Katz professzor, a zsidó társadalomtörténet egyetemi tanára (*professor emeritus*) a Héber Egyetemen (Jeruzsálem), az újkori zsidó történelemmel foglalkozó tudósok között napjainkban egyike a legismertebb és legtekintélyesebb, iskolateremtő személyiségeknek. Tudományos érdemeit számos magas kitüntetés jelzi, mind hazájában, mind külföldön. Az *Israel Prize*, a Héber Egyetem és a Jewish Theological Seminary (New York) díszdoktori oklevele csak néhány a legfontosabbak közül. A Héber Egyetemen ő alapította meg a kelet-európai zsidó történettel foglalkozó – s Katz professzor egykori mesterének nevét viselő – intézetet, és tanácsaival

vitatkoztak egymással, de nem tagadták meg a zsidó társadalmi szolidaritást. A nyugat-európai államokban a hitközségek csak a hatóságok engedélyével működhettek, és ezek egy-egy államigazgatási egységben csak egy szervezetet ismertek el, amelyen belül különböző irányú vallási rítusok élhettek egymás mellett. Így történt például Frankfurtban, ahol a hitközség vezetősége radikális újításokat vezetett be, viszont azon belül egy hagyományőrző kisebbség külön együletet alapított, amely az akkor már híres, szigorúan ortodox *Samson Raphael Hirsch* rabbit hívta meg vezetőjéül 1850-ben. Egy harmadik változat gyökeresedett meg Franciaországban. Itt Napoleon 1808-ban

mind a mai napig irányítja és segíti a *Dinur Center* munkáját. A Héber Egyetem rektori tisztségét is betöltötte.

Jacob Katz élete és tudományos munkássága szervesen kapcsolódik Magyarországhoz és a magyar zsidó ortodoxia hagyományaihoz. Magyargencsen született (Veszprém megye), 1904-ben, és szülőföldjén szerezte meg a szellemi tápanyagot személyisége és tudományos egyénisége kialakításához. Formális világi oktatásban alig volt része, az egyetemi felvételhez szükséges érettségit is majd csak Frankfurtban tette le, magánúton; ámde ifjú korában számos jesivát látogatott, mind Magyarországon (Győr, Bonyhád, Sátoraljaúj-

KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA

szanhedrint, azaz rabbinikus színódust hívott össze, amitől azt várta, hogy a zsidó vallást hozzáigazítja a polgári élet követelményeihez. Mivel a szanhedrin döntései nem feleltek meg a várakozásainak, központi szervezetet rendelt a francia zsidóság fölé. Eszerint minden zsidó személynek a helybeli községéhez kellett tartoznia, viszont a hitközség vallási életét a Párizsban fölállított konzisztorium felügyelete írta elő.

A magyarországi szerveződés mind a három mintától eltért. Itt a hetvenes évek, azaz az egyenjogúság elérése óta, két országos szervezet képviselte a zsidóságot: az egyik az úgynevezett haladó vagy *neológ* hitközségeket, a másik az ó-hitűeket vagyis az *ortodoxokat*. Olyan városok is voltak, amelyekben mindkét hitközség működött.

Mi volt e különlegesség oka? A választ abban a látszólag radikális ellentétben kellene keresni, amely a magyar zsidóság egyes részeit vallási és kulturális szempontból egymástól elválasztotta. Ez azonban csak felületen magyarázat lenne. Hiszen ilyen ellentétek más országok zsidóságaiban sem hiányoztak. Az elzászi jámbor házaló nem kevésbé különbözött a párizsi bankigazgatótól, mint az ugocsai korcsmáros a budapesti nagykereskedőtől. Az első pár mégis egy szervezethez tartozott, s ennek az oka politikai természetű. Ezért kell nekünk is azokat a magyarországi politikai viszonyokat szemügyre vennünk, amelyek a felekezeti megoszlás idején fennálltak.

hely), mind pedig külföldön, Pozsonyban – ahol abban az időben Akiba Szófér, a nagy Hatam Szófér dédunokája volt a *ros jesiva* –, s majd Frankfurt a. M.-ban. Jesivákban szerezte meg páratlanul gazdag rabbinikus tudását. Mellesleg, formális rabbi képzettségét is, de ami még fontosabb, jártasságát a hagyományos zsidó irodalomban, beható ismereteit a halákhikus tudósokat foglalkoztató problémák terén. Jacob Katz 1928-ban Németországba ment, először itt is jesivába járt, majd 1930-ban beiratkozott a frankfurti egyetemre, hogy szociológiát tanuljon. Frankfurtban akkortájt kezdte meg működését Mannheim Károly (Karl Mannheim), aki korábban éppen a konzervatívizmusról írta habilitációs munkáját, s Jacob Katz nyomában az ő tanítványa lett. Mannheim szociológiai módszere, s ezzel a 20. századi társadalomtudományokat mélyrehatóan befolyásoló Max Weber iskola volt, a jesiva tudás mellett, Jacob Katz tudományos személyiségének másik formálója. Jóllehet ő maga nyilván történelemnek tekinti magát, és nemzetközi tekintélyt is mint történész élvez, nem kétséges, hogy munkásságának jelentőségét éppen az adja, hogy kutatásai során a halákhikus forrásanyagot mindig történeti-szociológiai módszerrel vizsgálta, s ezzel nemcsak új forrásanyagot sikerült bevonnia a történeti kutatásokba, de a halákha kutatásának is történeti perspektívát adott.

Jacob Katz disszertációja, amelyet Frankfurtban írt és védett meg 1935/1936-ban, a zsidó asszimiláció kezdeteivel foglalkozik Németországban. Azóta is, mindvégig ez a téma és ez a periódus, a 18/19. századi zsidó történelem – a zsidó és a nem zsidó társadalom egybekapcsolódása Európában – maradt Jacob Katz tudományos érdeklődésének középpontjában. Disszertációja után az első nagyobb munkája a közép-európai zsidóság házasodási szokásait és családi életét vizsgálta a kora-újkorban. A hagyományos életvitel modernizációja, a zsidóság átlépése a modern európai társadalomba a történetíró számára azt jelentette, hogy a társadalmi normák történetét kell elemeznie. Később, már 1955-ben, Katz professzor egy egyetemes érvényű tanulmányban is foglalkozott a társadalomtörténet szerepével a történetírásban.

Az emancipációt a mérsékelt liberalizmus kora hozta el. Profétája és később a megvalósítója *báró Eötvös József* volt. Ő már egy 1840-ben kiadott írásában követelte az emberiség és kereszténység nevében a zsidók egyenjogúsítását, s 1867-ben, mint akkori illetékes miniszter maga iktatta be az ezt megvalósító törvénycikket. Az egyenjogúsítás azonban nem az állam és az egyház szétválasztásának elve alapján történt. Ezt az elvet csak a szélsőségesen ellenzéki körökben követték. Az uralkodó rétegekben nem gondoltak az egyházak befolyásának eltörlésére, de Eötvös igyekezett ezt mérsékelni és szabályozni. Az eszközt e célhoz az egyházak önkormányzatában találta meg, amely felett országos szervezetek állnak. Az volt a terve, hogy minden vallás hívei saját maguk állítsák fel szervezetüket, „hogy az állammal ne csupán különböző vallású egyének, hanem szervezett egyházi közösségek álljanak szemben”, mondta, azokban az időkben, amikor a zsidó társadalom felállítására ügyében fáradozott.

A zsidó társadalom egy részében az országos szervezet gondolata élénk helyeslésre talált. Hiszen volt erre példa a zsidó múltban, ugyan nem Magyarországon, de Lengyelországban és Morvaországban, ahonnan sok magyar-zsidó család származott. Mindenesetre ismerték az ilyenfajta berendezkedés lehetőségét és előnyeit. Ettől például el lehetett várni, hogy az egyes közösségekben előforduló viszályokat, nézeteltéréseket elsimítsa.

Röviddel frankfurti disszertációja után Jacob Katz – Londonon át – Palesztinába ment (1936). Nehéz időben érkezett az országba (*Erec*): a jól képzett európai értelmiségiek nagy tömegével együtt. A csábításnak és – részben – a körülmények nyomásának, hogy tudományos ambícióit feledve, könnyebb kenyérkereset után nézzen, ellenállt, s tanítóként, ortodox színezetű közegben, változatlanul világi tudományos pályára készült. A főfoglalkozású tudományos munkához majd csak akkor kapta meg a lehetőséget, amikor – már 46 évesen – Ben-Zion Dinur (Dinaburg) professzor meghívására a Héber Egyetemre került. Ettől kezdve az egyetemen is, tudományos munkásságában is egyaránt az újkori zsidó társadalomtörténettel foglalkozhatott.

Jacob Katz érett alkotói korszakának első nagyobb publikációja, a *Tradition and Crisis* (1958/1961), szociológiai módszerességgel írja le a hagyományos zsidó társadalmat, s Weber elmélete nyomán eredeti módon kidolgozza a tekintélyelv zsidó változatának modelljét. Az újkori zsidó történelem legmélyebb válsága abban áll, hogy feszültség, ellentét támadt a zsidó társadalom és gondolkodás két meghatározó irányzata, a karizmatikus haszidizmus és a racionalista felvilágosodás, a *haszkala* irányzatai között. Jacob Katz, neveltetése és személyes életkörülményei folytán egyformán otthon mind a hagyományban, mind pedig a racionalitásban, történeti elemzései során kialakította a „semleges társadalmi közeg (*neutral society*)” fogalmát. Ez a semleges közeg a toleráns zsidó és nem zsidó társadalom, amely referencia-rendszer volt a *maszkilim* számára, itt találták meg maguknak az arkhimédészi pontot, amelyből megpróbálták kiforgatni a hagyományokba rögzült életvitelt. Később, egy esettanulmányban *Jews and Freemasons in Europe* (1968/1970), Jacob Katz arra mutatott példát, hogy az értékrendszerek és életvitelek konfliktusát a történész értékmentes társadalmi részrendszerekben is elemezni tudja.

Későbbi kutatásai során Katz professzor valamelyest korábbi időkhöz nyúlt vissza a történelemben, hogy a zsidó és nem zsidó európai társadalmi mikrorendszerek kölcsönös érintkezését

Ilyen összeütközések a magyar hitközségekben napirenden voltak. Ennek történelmi okai vannak. A reformkor dinamikus fejlődése következtében a hitközségek nagyrésze sokfajta, heterogén elemet vonzott magához. Sőt, több hitközség épp ilyen elemek betelepülése vagy csatlakozása folytán jött létre. A sokfelől jött emberek nehezen rázódtak össze. A negyvenes évek végén újabb súlyos, konfliktusképző elem bontotta meg a békességet: nevezetesen a vallási ellentétek az újításokat kedvelő neológok és a hagyományokhoz hű ortodoxok között. Az optimisták úgy gondolták, hogy az Eötvös miniszter által létrehozni szánt szervezet megoldja a felgyülemlett problémákat. Elsősorban a budapesti hitközség előjárósága vélekedett így, közöttük olyan kiváló személyiségek, mint Wahrmann Mór nagykereskedő, vagy Dr. Hirschler Ignác a híres szemespecialista. A pesti művelt zsidó rétegek bizonyára még egy aktuális, az emancipációval összefüggő reménységet fűztek a szervezet működéséhez. Az emancipációt az állam ugyan minden feltétel nélkül megadta, de az sem volt titok, hogy a magyar társadalom elvárta a már egyenjogúvá vált zsidóságtól, hogy integrálódjon a nemzet szellemébe és kultúrájába. Ezt a fővárosban élő széles zsidó rétegek – de nemcsak az ott élők – már véghez is vitték, de ugyanakkor ezt a kulturális folyamatot széles körökben – főleg

mélyebbről vizsgálhassa. Ennek során gazdag halákhikus tudása és a responsum irodalom (*tesubot*) terén való jártassága, a jesiva-tanulmányok öröksége, különösen gazdag tudományos aratást tett számára lehetővé. Társadalomtörténeti és történeti szociológiai munkái: *Out of the Ghetto* (1973), tanulmányok a zsidó nacionalizmusról, az európai antiszemitizmusról (*From Prejudice to Destruction*, 1980), majd külön is Richard Wagner antiszemitizmusáról stb., az érett történetíró elfogulatlan, de kritikai vizsgáló módszerét és a zsidó hagyomány iránti mély belső elkötelezettséget mutatják.

Jacob Katz professzor leginkább sajátos hozzájárulása a zsidó tudományokhoz azonban még pontosabban meghatározható, s abban áll, hogy a hagyományos zsidó vallási törvényt (*halákha*) történeti forrásanyagá tette. Ezen a téren mindenképpen őt illeti a kezdeményezés dicsősége a nemzetközi tudományban, beleértve a zsidó tudományokat is. Kutatásai hozzájárultak ahhoz, hogy a korábbi statikus kép helyett tisztán lássuk a zsidó vallási törvényt, az életvitellel vonatkozó szabályok és recens döntések történeti hátterét, történeti meghatározottságát, a halákhikus megoldásokat mint specifikus zsidó választ a késő-középkori és kora-újkorai európai történeti fejlődésben fölvetődő életbeli és vallási kérdésekre. Jacob Katz történeti módszert tudott alkalmazni a vizsgálatában annak a hagyománynak, amely a zsidóság számára mind a múltban, mind pedig – legalábbis részben – ma is az élet egészét meghatározó jelentősége van. Első nagyobb tanulmánya ezen a téren az *Exclusiveness and Tolerance* (1961), amelyben a zsidók és nem zsidók kapcsolatát a zsidóság oldaláról világította meg. Jacob Katz rámutatott arra is, hogy Izrael Államban a zsidó történetírásnak mellőznie kell az apologetikát, és kritikusan szembe kell néznie a zsidó történelem legkényesebb kérdéseivel, köztük a nem zsidóktól való elzárkózás kínos hagyományaival is. A különböző halákhikus kérdések forrásanyagának (a reponsumirodalomnak) történeti kutatásai során Katz professzor bizonyítani tudta, hogy ez a látszólag roppant merev jogi-teológiai hagyomány és módszer igenis alkalmazkodni tud a történeti változásokhoz. Másrészt, bizonyította, hogy a halákha, minden rugalmassága

a Felvidéken – elítélték mint hűtlenséget és a zsidóság elárulását.

Ez a nézet röviddel az emancipáció elérése előtt fogalmazódott meg egy rabbigyűlésen 1865-ben, Nagymihályban, amikor a résztvevők minden nyelvi vagy más külsőségekben megnyilvánuló alkalmazkodást mint halálos bünt bélyegezték meg. Ez a mozgalom két forrásból táplálkozott. A neves, 1839-ben elhunyt pozsonyi Schreiber Móse, a Hatam Szófér rabbi tanítványai – némi túlzással – ezt mesterük hagyományának tartották. Ezt erősítette meg a Lengyelországból származó *haszid* mozgalom híveinek befolyása, akik misztikus életmódjukat csak zárt, gettószerűen zsidó környezetben tudták megvalósítani. Ez a több forrásból összegződő irányzat a hagyományos ortodoxia, amelynek fő célja, hogy a megszakadni látszó életformát csorbítatlanul adják tovább a jövő nemzedékeinek. Hívei ragaszkodtak a *jiddis nyelvű*, főleg a talmudista alapokon álló nevelési rendszerhez. A mindenki számára kötelező népiskolát úgy-ahogy eltűrték, viszont a *jesivák*, tehát a talmudista főiskolák helyett vagy mellettük működő rabbiképző szemináriumairól – fölállításáról már a Bach-korszakban is sok szó esett – hallani sem akartak.

A felvilágosodott fővárosi zsidó értelmiség szemében ez az ortodox irányzat anakronizmusnak tetszett, ami ha tovább él, az emancipáció tulajdon-

és alkalmazkodóképessége mellett, csak bizonyos határok között változókéony, tehát hogy a halákhikus módszer igenis képes arra, hogy fenntartsa – megőrizze és modernizálja – a zsidó értékeket. Számos ragyogó részlettanulmányt írt e téren, ezek gyűjteménye a *Halakha and Kabbalah* (1984). Egy monográfiában, amelynek címe, *The „Shabbes Goy”. A Study in Halakhic Flexibility* (1989), a címbe emelt hagyományos kifejezés mintegy jelzi, hogy a könyv ennek a szabályozott halákhikus rugalmasságnak a történeti-szociológiai elemzését adja.

Jacob Katz, életének kilencedik évtizedében, fáradszóról folytatja tudományos kutatásait, az utolsó években több tanulmányt közölt azokról a problémákról, amelyekkel az ortodox zsidóság, benne élve a modernizálódó európai társadalomban, szembekerült. Ezekkel a munkáival, mint önéletrajzi kötetével (1989) is, visszatért ifjúsága éveinek témáihoz és világába, esetenként, legalább átvitt értelemben, a színterére is. Az ortodox zsidóság története bizonyos értelemben elválaszthatatlan Magyarországtól. Legújabb, épp a *Századok* hasábjain megjelenendő tanulmányában Jacob Katz a hajdani pozsonyi ortodox rabbi, Móse (Hatam) Szófér életét és eszméinek fejlődését elemzi. Jacob Katz, az egykori pozsonyi jesiva növendéke, Szófér hatalmas jelentőségű alakjával már ifjúsága éveiben is szembenézett. Most, Hatam Szófér történeti szerepét és jelentőségét vizsgálva, a magyar zsidóság történetéhez tér vissza, hogy történeti és szociológiai elemzést adjon a szokatásról, amely oly tragikusan kettészakította a magyarországi zsidóságot.

A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztályának Judaisztikai Kuratóriuma a Bacher Vilmos Emlékelőadás-ra való felkéréssel és az Emlékérem odaítélésével Jacob Katz professzorban a hagyomány tudósát és a tudós modern történetész becsléssel meg, a zsidó történetírás *great old man*-jét, akinek Magyarországhoz, a magyar zsidó kultúrához nemcsak életét, hanem tudományos munkásságát is eltérhetetlen szálak kapcsolják.

Az MTA Judaisztikai Kuratórium nevében:
Komoróczy Géza, Schweitzer József, Michael Silber

képpeni célját veszélyeztetné. Következésképp, amikor Eötvös megbízta őket, hogy tervei megvalósítása érdekében az ország zsidóságából hívjanak össze egy reprezentatív csoportot, akkor a hagyományos ortodox köröket egyszerűen kihagyták. A több mint harminc személyiség között, akik 1868 februárjában Eötvös miniszternél megjelentek, a haladásnak hódoló többség mellett volt egy kisebbség is, akik világi műveltségük folytán az ortodoxok szemében mérsékelt megbecsülésnek örvendtek. A jelenlevőket beavatták Eötvös tervébe, ami lényegét tekintve abból állt, hogy az egész magyar zsidóság által megválasztott kongresszus dolgozza ki az alapítandó intézmény szervezeti és strukturális alapszabályait. A meghívottak feladata az lett volna, hogy a kongresszus tagjai megválasztásának mikéntjéről döntsenek. Azonban a tanácskozások felszínre hozták a jelenlevők közötti vallási nézeteltéréseket. A többség az újító tendenciákat támogatta, a kisebbség a konzervatív hozzáállást. Ez utóbbiak közül a Körösladányból való *Krausz Zsigmond* elviekben vonta kétségbe a közös kongresszus létjogosultságát. Szerinte az ortodoxok és ellenlábasaik között hiányzik az a közös szellemi alap, amely nélkül lehetetlen a közös tanácskozás és szervezkedés. Krausz Zsigmond megpróbálta a zsidóság vallási helyzetéről felvilágosítani a minisztert. Szerinte Magyarországon két zsidó vallás alakult ki. Az egyik hívei azt vallják, hogy a fennálló zsidó rítus, a templomi imarend vagy a házi rituális könyha szent kinyilatkoztatás alapján áll, és mint ilyen, nem tűr emberi beavatkozást. A másiknak a hívei ezt tagadják. A két „vallás” hívei nem tudnak egy közös szervezetben tömörülni, s senkinek sincs joga, hogy őket erre kényszerítse. Tehát, ha a miniszter úr keresztül akarja vinni tervét, akkor először meg kell állapítania, ki tartozik az egyik és ki a másik valláshoz, és azután két kongresszust kell összehívni.

Ez a meglepő nyilatkozat újabb változatot jelentett az ortodox irányzatban. A hagyományos ortodoxok a neológok bűneit a vallási téren bevezett újításaikban látták, azaz a hétköznapi életmódjukban. Ami a neológok elméleti indokait illeti – ha erről egyáltalán szó esett –, az ő szemükben ez nem egy másik vallás dogmáinak számított, hanem zsidó eretnekségnek. Amikor Krausz az ortodox-neológ ellentétet dogmatikai kritérium alapján határozta meg, és ezáltal – talán nem egész tudatosan – az ellenfelek bizonyos mértékű létjogosultságát is elismerte, elárulta, hogy radikális nézetei dacára a modern európai gondolkorból veszi fogalmait. Ez egyébként más irányú tevékenységéből is kitűnik. Krausz remek német nyelvű publicista volt. Az itt említett epizód előtt pár évvel egy hosszú költeményt írt, ami magyar fordításban *A jerichói csodarózsza* címet kapta. A zsidó nemzetet olyan csodarózsához hasonlította, amelyet a pusztító szél-

vész leszakít, de szétszórt magjaiból új rózsák nyílnak. A zsidó népet Isten akarata idegen országokba szórta szét, hogy ott erkölcsös életével például szolgáljon a világ népeinek.

A zsidó történelmi küldetés szerepét meghatározó jól ismert teoremat főleg a német reformzsidóság ideológusai fejlesztették ki. Az ortodox Samsón Rafáel Hirsch szintén magáévá tette, azzal a különbséggel, hogy a zsidó példaadás nemcsak az erkölcsi életre vonatkozik, hanem a vallási törvények szigorú betartásával nyert emberi tökéletességre is. Ez azonban a zsidóság ismerete és dogmatikai elismerése mellett a nem zsidó nemzetek kultúrájának táplálását is feltételezi. Hiszen *csak a közös médiumon keresztül tud a zsidó a környezetére hatni*. Az ortodoxia itt tehát nem egyszerűen a hagyományhűséget jelenti, hanem a zsidó tanok és a vallásos élet műveltséggel telített tudatos fejlesztését. Ennek az irányzatnak a központja Németországban, elsősorban Frankfurtban volt. Különösen akkor, amikor ez a hitközség Hirsch vezetése alatt állt. A hatvanas években Magyarországon is voltak hívei, sőt nem kevés befolyása. E nézet egyik képviselője, *Hildesheimer Azriel* 1851-től mint a kismartoni hitközség rabbija működött, s tanítványai világi tárgyakkal is foglalkoztak. Hirsch messziről is hatott folyóiratával, a *Jesurun*-nal, amelynek lapjain a magyarországi ügyek állandóan napirenden voltak. Darab ideig Hirschnek személyes képviselője is volt Magyarországon; veje, *Guggenheim József* 1859 és 1861 között Székesfehérvárott rabbiskodott. A bennünket foglalkoztató kérdésben azonban Hirsch és Hildesheimer nem értett egyet. Az utóbbi részt vett a rabbi-gyűlésen, amely a szombathelyi hitközségben dülő pártoskodást volt hivatva lecsendesíteni. A döntés eredményeképp a hitközség szervezete egységes maradt, de az ortodox kisebbséget felhatalmazták, hogy a számára megfelelő istentiszteleteket megtartsa, és megalapítsa a megfelelő vallási intézményeket. A *Jesurun* beszámolt erről, de a szerkesztő a döntést kritizálta. Szerinte az ortodoxok csak egy önálló hitközség keretei között képesek meggyőződésük szellemében élni. Guggenheim rabbi távozása után, az ortodoxok elérték, hogy a hatóságok jóváhagyták a hitközség szétválását Székesfehérvárott.

Térjünk vissza az Eötvös miniszternél tartott tanácskozáshoz, ahol Krausz Zsigmond két zsidó vallásról beszélt, ami kétségtelenül Hirsch rabbi befolyását tükrözte. Eötvös persze elvetette Krausz gondolatmenetét, ő csak egy zsidó hitről vagy egyházzal volt hajlandó tárgyalni. Ezért egy közös kongresszus összehívását és az arra beküldendő képviselők választását írták ki. Krausz és hívei a propaganda mezejére léptek, és oda igyekeztek hatni, hogy minél több ortodox személyiséget

küldjenek a hitközségek a kongresszusba. Krausz aktív munkatársa Farkas Albert lett, aki a *Csodaró-zsa* című költeményét magyarra fordította, és mint hazafias publicista volt ismeretes. Első lépésként együletet alapítottak, ami azonban inkább kiérdemelte volna a párt nevet. Együletüket *Hitőr* névre keresztelték. Az elnevezés híven visszaadta az egyület alap gondolatát, nevezetesen azt, hogy a hit veszélyben forog, és az egyület van hivatva azt megmenteni. Az egyület felhívását három híres rabbi is – a *pozsonyi Schreiber, az újhelyi Löw és az ungvári Eisenstädter* – aláírta, de szövege nem az ő művük volt, ami abból is kitűnik, hogy az egyület céljai között a zsidóság magyarosítása is szerepelt. Ebben csak Farkas Albert hitt, s az ungvári rabbi bizonyára nem, aki két éve a nagymihályi vallási gyűlésen elsőként csatlakozott ahhoz a felhíváshoz, amely kipurancsolta az oktatásból a világi tárgyakat, és a tanítás egyedüli nyelvüül a jiddist tette meg.

Ebben a felemás szerepvállalásban tükröződik a művelt dogmatikus ortodoxok helyzete, és ami a következőkben kiderül: tragikumuk is. Rászorultak a neves karizmával rendelkező rabbik támogatására, mert csak nekik volt tekintélyük és autoritásuk az egyszerű zsidó tömegek körében. Ugyanakkor ezek majdnem kivétel nélkül a hagyományos ortodoxiát képviselik, és annak „sövényeit” tartották szem előtt. Tehát, amikor a „nyugatos” ortodoxok a tudásukat és tapasztalatukat az egyetemes ortodoxia szolgálatába állították, valószínűnek tűnt, hogy fáradozásuk gyümölcsét nem ők fogják élvezni. Számoltak-e ezzel a lehetőséggel? Ezt nem tudni. Tény viszont, hogy tétovázás nélkül az egész ortodoxia nevében felvették a harcot. Fő fegyverükként a *Magyar Zsidó* című hetilapot használták, amit először Farkas, azután hosszabb ideig Krausz szerkesztett. A *magyar* jelző ellenére a lap nagyobb része német cikkeket közölt, hiszen a magyar irodalmi nyelv csak lassan nyert tért ezekben a körökben. Az újság Krausz tételét visszhangozta, nevezetesen azt, hogy az ortodox és neológ zsidóság összeférhetetlen. Az ortodoxoknak tehát igyekezniük kell, hogy csak hithű küldöttek képviseljék őket a kongresszusban. Az ellenpárt vezetősége szintén aktívan agitált. A küldöttek megválasztása sok korteskedés és botrány között zajlott le, amelyet a neológok elbizakodottsága és az ortodoxok makacssága jellemezett. A szokatlan jelenség a magyar társadalom és a nagyvilág zsidósága figyelmét is magára vonta.

Az eseményeket Samson Rafael Hirsch is fokozott figyelemmel kísérte. Folyóirata beszámolt a választások menetéről, sőt egy hosszabb cikkben elvi kérdésben is állást foglalt. Állítólag a *Hitőr* egyik tagja írta. Szerzője hivatkozott a *haladó párt* egyik röpiratára, amelyben azt fejtegették, hogyan lehet a községek egységét fenntartani a vallási ellentétek mellett. Az elképzelés a szombathelyi

példára hivatkozott. Itt a hitközség egységes maradt, noha az ortodox vagy a neológ kisebbség, amely a többség vallási berendezkedésével nincs megelégedve, a saját felfogása szerint kialakított intézményeket követelhet magának. Az – úgy mond – *Hitőr*-tag erre felsorolta, miért nem tud az ortodox kisebbség ilyen megoldásba belenyugodni. Az ortodox vallási élet követelményeinek nem lehet ilyen kompromisszumokkal eleget tenni. A fő ok azonban a két irány összeférhetetlenségében van. Az ortodoxok lelkiismereti konfliktusba kerülnének, ha adófizetsükkel neológ szertartás fenntartásához járulnának hozzá. *A zsidóság két árnyalata radikálisabban tér el egymástól mint a kereszténység két egyháza, a katolikus és a protestáns.* Ahogy ezeket nem kényszerítik egy szervezetbe tömörülni, éppúgy igazságtalan lenne ezt a zsidóságra erőltetni. Az utóbbi érvelést természetesen a magyar hatóságoknak címezték, és ez ettől fogva az ortodoxok fő fegyverei közé tartozott.

Ki volt a névtelen cikk szerzője? Gondolatmenete a folyóirat szerkesztőjét, Hirsch rabbit sejteti. Később saját maga is úgy hivatkozott e cikkekre, mint a sajátjára. A cikk szerzősége nem volt titok Magyarországon sem, így a radikális törekvések hívei úgyszólván a pápai áldás erejével vették fel a harcot a kongresszusban.

A Hirschler és Währmann vezette elnökség azzal akarta megmenteni a kongresszus egységét, hogy a tárgyalássorozat csak a hitközségek külső szervezeti formájáról fog dönteni, s vallási kérdéseket nincs hivatva tárgyalni, ezért ezeket minden községben a helybeli viszonyok szerint kell megoldani. A hagyományos ortodoxok viszont azt követelték, hogy a kongresszus kötelezze magát, hogy döntéseit aláveti a vallási törvényeknek, mégpedig olyan módon, ahogy ezek a *Sulchan Aruch*-ban, azaz az ortodox életét irányító kódexben le vannak fektetve. Ez nem jelentett volna kevesebbet – s ezt ők nem is tagadták –, mint hogy a kongresszus az ortodox rabbik javára mondjon le az önálló döntés jogáról. A kongresszus ezt visszautasította. Erre 48 képviselő, köztük neves rabbik, akik a *Hitőr* együletet alapították, elhagyták a kongresszusi termet. Velük tartott *Schick Mose huszti rabbi* is, aki talán a rabbikar legtekintélyesebb tagjának számított. Eljárásuk azonban nem kötelezte a többi képviselőt, s így a visszamaradtak Holdesheimer és Krausz vezetésével tovább vitatták a többség javaslatait. A kongresszus egyik utolsó ülésén elhatározták egy rabbi-képző szeminárium felállítását. Erre Hildesheimer is feladta a harcot. Mindig támogatta ugyan a szeminárium gondolatát, de azzal a feltétellel, hogy az dogmatikus ortodox szellemben fog működni. Viszont a kongresszus döntése a rabbi-képzést a többség, tehát a neológok kezébe juttatta. Ez elég volt ahhoz, hogy a teljes ortodox képviselőcsoport a már korábban kivonult rabbikhoz csatlakozzék.

A kongresszus ezután csonka parlamentként fejezte be a tervezett országos szervezet felállítását. Eötvös szemében az ortodoxok kivonulásával a kongresszus nem vesztette el jogalkotó képességét. Sietett is a szervezet alapszabályait a király aláírásával szentesíttetni. Abban bízott, hogy a zsidóság régi szokásai szerint ezt tiszteletben fogja tartani. Enyhe gúnnyal azt írta államtitkárának, hogy „a zsidók annyiban Salamon bölcsességének örökösei, hogy a *fait accompli*-ket mindig elismerik.” Ebben a történelmi megfigyelésben igaza volt Eötvösnek. A zsidóságot hagyományra arra kötelezte, hogy mindig betartsa a királyi rendeleteket. Eötvös zsidó kortársai is úgy viselkedtek volna, ahogyan ő ezt elvárta, ha a szervezet tervét királyi rendeletként hozza az ortodoxok tudomására. Ő azonban – mint liberális államférfi – letért a hagyományos útról. Mégpedig tudatosan. A kongresszus előkészítésének idején büszkén írta fiának, hogy kilátás van olyan dolgot véghez vinnie „mely még eddig sehol se sikerült”. Az újdonság abban állt, hogy ő királyhű alattvalóinak saját kezébe adta a saját magukat kötelező törvények megfogalmazását. Ennek a legnagyobb meglepetésére, az lett az eredménye, hogy a zsidók azt a következtetést vonták le, hogy a törvény elfogadása szintén tőlük függ. Vagy legalábbis hogy a hatóságoknak nincs határozott akaratuk a törvény meghozatalára. Nem csoda, hogy a *Hitőr* vezetősége a királyi szentesítés ellenére továbbra is igyekezett a kongresszus tervezeteit a gyakorlati életben meghíúsítani. Az alsóbb szintű hatóságok utasítást kaptak, hogy a kongresszus szabályait a zsidó hitközösségek tudomására hozzák. Az ortodox vezetőség azonban felszólította híveit, hogy végrehajtásukkal szemben gyakoroljanak passzív ellenállást.

Ugyanakkor a *Hitőr* vezetősége a parlamenthez folyamadt, kérvén az ortodox zsidóság felmentését a kongresszusi döntések kötelezettségei alól. Indoklásukban a Hirsch-Krausz-féle tételre utaltak: a kétféle zsidó vallás összeférhetlenségére. Az ortodoxia jelszava a *lelkiismereti szabadság* lett. Ezzel nyerték meg a parlament többségét és a liberális közvélemény támogatását. Nem kisebb személységek, mint Deák és Jókai szólaltak fel az érdekükben. Végül 1870. március 18-án a parlament kimondta, hogy a Kongresszus szabályai nem kötelezőek az ortodoxiára. Az ortodoxok tehát látszólag elérték céljukat. Hitközöségeik autonómiája sértetlen maradt. Azonban a napi politikában járatos Farkas Albert meggyőzte a *Hitőr* vezetőséget, hogy nekik is a Kongresszus szervezetével párhuzamos országos intézményt kell alapítaniuk, mert csak ez ellensúlyozhatja a neológok befolyását. A tervet a neves rabbik hozzájárulásával elfogadták, és hosszabb procedúra után a parlament szentesítésével megvalósították. Most egy újabb körülmény, a két szervezet versengése bontotta meg

a zsidó társadalom békéjét. Ugyanis mindkét szervezet vezetősége abban volt érdekelt, hogy minél több hitközösség csatlakozzék hozzá. Sok hitközösségben nem tudtak megegyezni a csatlakozás mikéntjében. Így többjük lemondott a döntésről, és inkább megmaradtak a kongresszus előtti állapotban, amiért a *status quo* nevet kapták. Közülük többnek az élén tudós rabbi állt. Ők nem tulajdonítottak vallási jelentőséget az ortodox kapcsolatnak. Azonban a többség körében kialakult nézet nemcsak arra kötelezte a hívő zsidót, hogy kilépjen a kongresszusi szervezetből, hanem arra is, hogy az ortodox intézményhez csatlakozzék.

A *Hitőr* egylet egy bizottságot választott az ortodox szervezkedés felügyeletére, amelynek élére Schick rabbi és Krausz Zsigmondot hívták meg. A bizottság világi tagjai fáradhatatlanul intézték a szétválás sokféle problémáját. A rabbik viszont az elválás eszméjét szentesítették, és nemcsak a neológ intézményeket kárhoztatták, hanem a *status quo* függetlenségi törekvéseket is. Schick rabbi úgyszólván *ex cathedra* kijelentette, hogy ahol a többség hagyományhű maradt, ott köteles a hitközösség az ortodox szervezetbe lépni, viszont ahol a többség neológ volt, ott az ortodox kisebbségnek ki kell válni, és független hitközösséget alapítani, azt az ortodox szervezethez csatolni. Ezt a programot nagyjából meg is valósították, az akkori, valamint az eljövendő nemzedékek nem csekély kárára és bánatára.

Sok fájdalmat okozott a szétválás ott, ahol családi kötelékek bomlottak fel miatta. Testvérek idegenedtek el egymástól, tervezett házasságokat bontottak fel. Szomorú helyzetbe kerültek a hagyományhű rabbik és egyéb vallási alkalmazottak, ha a hitközösségük neológgá vált, mert kollégái és mestereik szerint nem állhattak többé egykori híveik szolgálatában, vagy tilos volt számukra az istentiszteleteiken részt venni. A tilalom következetes végrehajtása sok családot koldussá tett volna. Ezt belátva, Schick rabbi igyekezett a szerencsétleneken úgy-ahogy segíteni, de elvi döntéseiből jótányit sem engedett.

Ha a pártok vagy csoportok szempontjából nézzük a szétválást, a legnagyobb kárt a művelt ortodoxok szenvedték. Ők voltak az elválási mozgalom előfutárai, s annak a győzelme az ő kiszorításukkal végződött. A hagyományhű vezetőség minden nevelési újítást elvetett. Az ortodox rabbiképző intézmények, a jesivák, kizárólag az ő kezükben maradtak, természetesen minden világi műveltség kizárásával. Ezt jól mutatja Hildesheimer rabbi elhatározása is, aki feladta kismartoni állását, hogy pedagógiai ideáját majd Berlinben ültesse át a gyakorlatba.

A nagyobb történelmi rálátás azonban az egész magyar zsidóság veszteségét állapítja meg. Éppúgy a felvilágosodottakét, mint a hagyományhűekét. Az

előbbieket, ahogy elszakadtak a zsidó hagyományt tápláló életmódtól, úgy veszítették el a zsidó kútforrások befolyását, s ez pedig szellemi elszegényedést, nem ritkán elidegenedést, sőt öngyűlöletet idézett elő. Az utóbbiak viszont hagyományhűségüket csak a társadalmi és kulturális elzárkózás által tudták fenntartani. Talán nem erőszakolt az a gondolat sem: hogy az egész magyar társadalom lett szegényebb, mert könnyebb lett volna egy kiegyensúlyozott vallási kisebbséggel együtt élni mint két szélsőséges töredéssel.

A liberalizmus zsidó nemzedéke abban az illúzióban élt, hogy az emancipáció kiharcolásával, véglegesen bekapcsolódott az európai népek családjába. Az 1860-as években úgy látszott, mintha az ősi zsidóellenes érzelmek végleg kihaltak volna, és a zsidó közösség – mint egy a többi vallási csoport közül – elfoglalhatja helyét mind az államban, mind a társadalomban. Mivel egyedül a vallás lett volna a zsidó lét kritériuma, sokan azt gondolták, hogy csak a vallási elvek elfogadása képezi a zsidó közösség egységét. Mivel ez az elismerés hiány-

zott, Hirsch rabbi és követői megtagadták az egyetemes zsidó egységet. Öt évvel a magyar szétválás után Hirsch rabbi is megkapta a porosz parlamenttől az engedélyt, hogy hívei kiváljanak a frankfurti anya-hitközségből. Ez 1876-ban történt. Ezután három évvel indult el Adolf Stöcker antiszemita mozgalma Berlinben, amely megkülönböztetés nélkül minden zsidót megfosztott volna a politikai és társadalmi jogaitól. A mozgalomhoz csatlakoztak Stöcker magyar kortársai is, Istóczy Győző fellépésével. 1882-ben részük volt a tisztaeszlári vérvád körüli országos felbolydulásban és a rá következő kilengésekben. A magyar zsidóságnak is bőven volt alkalma és nyomós oka arra, hogy kiábránduljon az illúzióiból. Lehetséges, hogy az ezekben az években felébredő zsidó szolidaritás meggátolhatta volna a vallási szétválást, de a szakadás akkor már megmászhatatlan tény volt. Csak a mi nemzedékünk ébredt rá arra, a zsidóüldözés végletes kiteljesedése során, hogy a zsidóság minden különbözőségei ellenére egy sorsot él.

VÁLI DEZSÓ FESTMÉNYE:
EGYSZERŰ MŰTEREM, 1988